

УДК 314.7: [325.1: 940] (477)

Пронь Тетяна Михайлівна (1959 р. н.). У 1980 році закінчила історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту. Кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії МДГУ імені Петра Могили. Напрямки наукових досліджень – *історія України, українсько-польські відносини, міграційні та етнічні процеси на Півдні України у XVIII-XX ст., історичне краєзнавство.*

“ЕВАКУАЦІЯ” – ДЕПОРТАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ З ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ В УКРАЇНУ ВІДПОВІДНО ДО УКЛАДЕНОЇ УГОДИ МІЖ УРЯДАМИ УРСР І ПР 9 ВЕРЕСНЯ 1944 Р.

У статті розглядаються передумови прийняття рішення політичною владою СРСР і ПР щодо обміну територій та процес “евакуації” у зв’язку з цим українського населення з Польщі у 1944-1946 рр.

В статье рассматриваются предпосылки принятия решения политической властью СССР и ПР относительно обмена территории и процесс “эвакуации” в связи с этим украинского населения из Польши в 1944-1946 гг.

The article takes view upon pre-conditions of making up political decision by Political power of the USSR and PR about territory exchange and process of “evacuation” in this connection of the Ukrainian population from Poland in 1944-1946.

Українсько-польські відносини напередодні, під час та після Другої світової війни сучасні вітчизняна та зарубіжна історичні науки відносять до “важких” і недостатньо досліджених питань історії України та історії Польщі ХХ століття [1].

До багатьох раніше закритих для вивчення тем відносимо й двосторонні переселення населення 1944-1946 рр. Штучно створений своєрідний інформаційний вакуум науковцям вдалося порушити лише на рубежі століть. Відповідно побачили світ монографічні праці І. Біласа, О. Буцько, І. Козловського, І. Винниченка [2] та дисертаційні дослідження В. Кіцака, А. Сивирини [3]. Автори проаналізували політичну обстановку на українсько-польському пограниччі в середині 40-х років, висвітлили роботу

апарату уповноважених з питань переселення, показали складну картину переміщення і влаштування на новому місці українських переселенців. Важливу роль у збагаченні джерельної бази досліджень відіграли тритомне видання архівних документів та спогадів учасників акції “Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х років: Документи, матеріали, спогади” (Львів, 1996-2002) та колективні історико-етнографічні дослідження, що подали інформацію про депортацію – “Холмщина і Підляшшя”, “Лемківщина. Земля – історія – культура”. Не меншу значущість для подолання суспільних стереотипів сформованих за радянської доби мав друк науково-публіцистичних розвідок Г. Щерби, І. Щерби та Л. Яремкевич [4].

Історія переселення українців із Польщі стала предметом дослідження і фахівців наукових осередків Півдня України. Публікації Є. Сінкевича та Г. Покачалової, Р. Кабачія, Т. Пронь, І. Кучера, В. Дорошенко, С. Макаруча та Л. Ташлай [5] пролили світло на морально-етичні аспекти переселення.

Заявлена тема публікації піднімає один із найбільш болісних аспектів цієї проблематики. Потребу в його дослідженні давно актуалізувала “усна історія” – свідчення декількох сот тисяч учасників подій, які так і не змогли зрозуміти навіть було віддавати праукраїнську землю сусідній державі, а їх брутально виселяти? Через психологічну травму заповідяну депортацією (найбільш вживане сьогодні її учасниками і фахівцями визначення процесу тогочасної “евакуації”), антагоністичним протистоянням обох народів у кровопролитній битві за спірні території і відстоювання невідчужуваного права людини жити на землі народження і зростання, а також суспільним забуттям вона має емоційну складову, що стимулює політичну активність населення. Свідченням тому є наполегливі звернення примусово переселених до представників усіх гілок влади щодо надання їм відповідних пільг та гарантій, вирішення так і не розв’язаних проблем, які виникли внаслідок переселення, а також прагнення здобути хоча б якусь моральну сатисфакцію шляхом привернення уваги громадськості до минулих подій, розповсюдження знань про причини і глибину понесених ними жертв і страждань. У 2004 р. парламент України вніс відповідні поправки до свого законодавства [6]. Упорядкування цих проблем – важливе завдання не тільки для середовища істориків, політиків і керівників держав, але й для обох суспільств. Воно має на меті внутрішнє і зовнішнє взаємопорозуміння населення, подолання взаємних упереджень, які колись роз’єднували український та польський народи.

Отже, історія “евакуації” українського населення з Польщі зберігає академічну та політичну актуальність. Не претендуючи на вичерпне розкриття теми, автор робить спробу з’ясувати правомірність застосування у той час, сьогодні і в майбутньому категорійно-понятійних термінів: “евакуація”, “депортація”, “добровільне переселення”, “вимушене переселення” або “примусове переселення” щодо визначення характеру грандіозної міждержавної акції взаємного переселення, у даному випадку, українців з їхньої прадідної землі.

Закінчення війни в Європі поставили провідні країни світу перед вирішенням завдання щодо “справедливого врегулювання проблеми кордонів”. Геополітичне розташування Польщі визначило її головну роль у протистоянні двох політичних систем. Саме “польське питання” стало ключовим із поміж інших протиріч у баченні повоєнного устрою світу західних союзників. Міжнародний авторитет Радянського Союзу, що утвердився на кінець війни та поширення руху демократичних сил у всьому світі дозволили його політичному керівництву діяти в питанні врегулювання своїх

західних кордонів з Польською Республікою більш самостійно, проте уникаючи ускладнень у відносинах з союзниками.

9 вересня 1944 р. інформаційне агентство РАТАУ повідомило населенню про проведення “в останні дні” та завершення в атмосфері дружнього взаєморозуміння переговорів між Польським Комітетом Національного Визволення і Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки про укладення Угоди про взаємну евакуацію польського населення з території Української РСР в Польщу і українського населення з території Польщі в Україну [7]. Люблінську міждержавну Угоду підписали уповноважені представники: від Польського Комітету Національного Визволення Голова Комітету – Е.Б. Осубка-Моравський, від Уряду Української РСР Голова Ради Народних Комісарів М.С. Хрущов. Це була фінальна частина майже річного переговорного процесу керівництва СРСР з органом, який не мав легітимних повноважень на владу та ратифікація 4-ою сесією Крайової Народної Ради (тимчасовий парламент Польщі) раніше підписаного 26 липня 1944 р. у Москві радянсько-польського територіального договору, що мав таємничий характер навіть для союзників-суперників Сталіна по “великій трійці” [8].

В основу тривалого переговорного процесу щодо врегулювання питань західно-східного кордону УРСР і ПР була покладена лінія Керзона, встановлена у 1920 році, з можливістю внесення, раніше обіцяних Москвою, територіальних поправок на користь Польщі. Протилежна сторона була непоступливою. Сталін особисто провів у Москві кілька зустрічей з представниками Польського Комітету Національного Визволення. Під час цих переговорів він був досить наполегливим, але все ж задовольнив позиції всіх сторін і пішов на певні територіальні поступки. Польщі було передано Перемишль і ряд районів Львівщини. Договір визначав і конкретну лінію українсько-польського кордону, що був нанесений на карту масштабом 1:1000000: від р. Сян на схід від населеного пункту Мичківці, далі на схід від Перемишля, на захід від Рави-Руської до р. Соколя і річкою Західний Буг у напрямку Немирова, Ялівки... [9]. Таким чином, прадавні українські землі розділилися по лінії Керзона на дві частини. У Закерзонні, тобто у складі Республіки Польща, опинилися українські етнічні землі – Холмщина, Надсяння, Лемківщина та Підляшшя.

Таким чином, перед новою польською владою постало питання щодо населення, яке з давніх часів проживало на цій землі – це автохтонна етнографічна група українців-лемків та національні меншини: русини, білоруси і росіяни. Майже 700000 українського населення компактно розселено на цій території згодом також могло б створити національну меншість. Про дискримінацію в державі, що проголосила себе демократичною, не могло бути і мови. У владних колах розгорнулася дискусія з питань національної політики. Вона закінчилася перемогою позиції польських комуністів, які

прибули з Радянського Союзу і вважали, що Польща повинна стати однопольською державою, тобто всі національні меншини мусили б виїхати. Така думка влаштувала керівників обох держав. За висловом прем'єр-міністра В. Сікорського, йшлося не "...про українців, а про територію" [10].

Щоб уникнути загострення відносин з союзниками на ґрунті вимог щодо встановлення державних кордонів за етнічним критерієм, Москва вирішила штучно "скоригувати" їх шляхом, так званого, "обміну" населення – масового переселення 482100 українців до УРСР, а польського населення (767674 громадян II Речі Посполитої польської і єврейської національності) з західних областей України до РП [11]. Як зазначає польський історик Роман Дрозд: "У тогочасній ситуації, з огляду на підлеглість польських комуністів Й. Сталіну, вирішальним був голос Кремля, який висловився за переселення з Польщі національних меншин" [12]. Нові кордони Польщі у зв'язку з цим ставали етнографічними.

З огляду на це рішення, усі попередні заяви Голови Ради Народних Комісарів Української РСР М.С. Хрущова, проголошені 1 березня 1944 р. на Шостій Сесії Верховної Ради УРСР про незаконні претензії польського еміграційного уряду в Лондоні на землі, що належать українському народові – на західні області України та недопущення українським народом того, щоб одвічні українські землі, возз'єднані з волі самого ж населення західних областей України в єдиній українській радянській державі, були б відторгнуті від Радянської України, і, що лінія кордону має бути визначена так, щоб державні кордони максимально можливо співпадали з етнографічними, оскільки тоді "не буде причин, не буде приводу до всіляких непорозумінь і суперечок між сусідніми державами" [13], були декларативними. Щоправда, можливо, це була латентна спроба відстояти національні інтереси обмеженої у своєму суверенітеті України і захистити себе від диктатора.

Відомо, що Микита Хрущов у письмовій формі звернувся до Сталіна і запропонував створити у складі УРСР окрему Холмську область з обласним центром у м. Холм. Аргументуючи свою пропозицію, він уточнив, які райони слід приєднати: Холм, Грубешів, Замостя, Томашів, Ярослав і деякі інші населені пункти, що примикають до вищевказаних районів [14]. Далі Хрущов поправив себе і підкреслив, що після включення цих районів до "складу Радянського Союзу випрямиться державний кордон, не буде нависати над Львовом великий виступ із району Сокаль" [15]. Але ця пропозиція не отримала підтримки. Не переконала Сталіна і думка широких кіл громадськості цих регіонів, які неодноразово зверталися до нього та Хрущова з проханням приєднати їхні землі до України [16]. Вона була спотворена союзним керівництвом. Підміна понять "приєднати до України" на "переселити в Україну" визначила "кочове становище" для сотень тисяч холмщан і підляшан, лемків і надсянців, змушених

виселитися з рідної землі під тиском обставин і поринути у вир невизначеності, душевних і фізичних страждань. Етнологи вважають, що навіть після п'ятдесятирічного мешкання на новому місці у них існує психологічний синдром "переселенця" [17].

У сучасній вітчизняній та польській історіографії утвердилася думка про те, що вирішальним чинником прийняття рішення про зміну та встановлення нової межі західного кордону УРСР і РП після закінчення війни була воля радянських властей на чолі зі Сталіним, який керувався не лише бажанням пом'якшити радянсько-польські відносини, але й власними політичними цілями: отримати вигідну стратегічну позицію щодо Польщі, Угорщини та Чехословаччини з метою включення їх в орбіту впливу СРСР, а також якомога швидше покласти край ненависному обом сторонам національно-визвольному руху українського населення за державну самостійність, його високій національній свідомості [18].

Приймаючи надто доленосне політичне рішення для мешканців території, що назавжди переходила у власність іншої держави, обидві сторони фактично проігнорували історичні та етнічні підходи при встановленні кордонів, свідомо пішли на психологічне потрясіння населення.

Обраний сторонами термін "евакуація" для визначення характеру міждержавного обміну населення, очевидно, мав переконати його учасників та світову спільноту, що це є вимушена дія. Постають запитання: хто змусив підписантів угоди "приступити до евакуації всіх громадян української, білоруської, російської і русинської національностей, що проживають у Хелмському, Грубешувському, Томашувському, Любачувському, Ярославському, Перемишльському, Ліськовському, Замостінському, Красноставському, Білгорайському, Влодавському повітах і в інших районах Польщі, де можуть виявитися громадяни української, білоруської, російської і русинської національності, які побажають переселитися з території Польщі на Україну" [19], якщо це було спільне рішення влади? Активний українсько-польський національно-визвольний підпільний рух у відстоюванні власних територіальних позицій? Тоді, чому в жодному документі не вказувалося на те, що це був вимушений захід у зв'язку з екстремістськими діями польсько-українських військових угруповань? Чи не тому, що це було не головною причиною? І чи не тому, що політична влада опосередковано, а то й прямо була причетна до їх функціонування? Чому евакуація, згідно з вимогами угоди, повинна була здійснюватися лише на добровільній основі "примус не може бути застосований ні прямо, ні посередньо", але на практиці це було досить умовно і то, лише на початковому етапі переселення?

Під евакуацією (лат. "evacuare" – спорожнити) розуміють вивезення населення, установ, майна 1) з місцевості, що знаходиться під загрозою терористичних нападів у порядку надання допомоги населенню, що постраждало; 2) у випадку великого

державного будівництва на даній території, або стихійного лиха; 3) планомірний вивіз, відправлення в тил мирного населення з театру воєнних дій; 4) вивід військ з території, яку вони займають на основі укладання угод, договорів тощо [20]. Акція названа “евакуацією” не відповідає жодному тлумаченню. Хоча перенесення сучасних уявлень і норм міжнародного життя на практику повоєнних взаємовідносин не завжди правомірно, та письмові й усні джерела свідчать, що це була справжня “депортація” (лат. *deportation* – вигнання, примусове переселення особи, або групи осіб чи народу, що визнаються “соціально й політично небезпечними” за межі держави або району), “примусове виселення” чи “примусове переселення”. Депортація, як відомо добровільною не буває.

На проведення “евакуації” сторони відвели надзвичайно стислі строки: з 15 жовтня 1944 р. по 1 лютого 1945 р. Потім кордон закривався. Протягом 3,5 місяців у холодну пору року, в умовах війни, що продовжувалася, і величезної руйнації, у визначених для поселення областях України повинні були зселитися з місць постійного проживання більш як мільйон осіб з обох сторін. В Угоді чітко прописувалися усі організаційно-мобілізаційні кроки переселення: проведення обліку числа, місцезнаходження і національності осіб, які бажають евакуюватися; виділення гужового транспорту для підвезення людей і майна до пунктів навантаження у залізничні поїзди та необхідної кількості критих вагонів, встановлення пільг (списання боргів, які лічаться за ними, по натуральних поставках, грошових податках і страхових платежах; звільнення від сплати усіх державних податків і страхових платежів у 1944 і 1945 рр.; видача 5000 карбованців грошової позики на одне господарство в місцях їх розселення на господарське влаштування та інші потреби з поверненням протягом 5 років; надання відповідної компенсації у місцях нового розселення за здану сільгосппродукцію, засіяний озимий клин та залишене майно); забезпечення житлом та землею для ведення одноосібного господарства в розмірах, не менших, ніж ті, якими вони користувалися до евакуації, але не більше 15 га (!) на одне господарство [21].

Збори у дорогу були важкими. Вкрай розгублені господарі ретельно перебирали свої нехитрі статки, хвилювалися, що саме через них не вистачить місця на наданій для перевезення підводі чи автомашині. Евакуйованим дозволялося вивозити особисті та хатні речі, сільськогосподарський реманент, різні предмети домашнього і господарського вжитку, а також необхідне обладнання для професійної діяльності особам спеціальних професій, включаючи належну їх господарству худобу і птицю. Загальна вага вантажу не повинна була перевищувати 2 тонни на одну сім’ю. Разом з тим, заборонялося вивозити готівкою гроші усіх видів, за винятком 1000 радянських карбованців на одну людину, коштовні речі, предмети мистецтва і старовини, якщо це не було сімейною власністю, зброю, меблі “з огляду на транспортні

утруднення воєнного часу”, фото (за винятком особистих), плани, карти [22]. Переселенці заздалегідь були попереджені про перевірку вантажу на прикордонних контрольно-пропускних пунктах вибірково, в окремих випадках суцільним методом, а також про притягнення винних до відповідальності за псування здаваного під охорону держави майна.

Ті, хто погоджувалися на переселення, мали право вибору області для поселення. Спочатку це були переважно південні та західні області. Східні області до певного часу взагалі не розглядалися. Для переселення достатньо було подати письмову чи зробити усну заяву і отримати відповідне посвідчення або евакуаційний лист з точним зазначенням області вселення [23]. За підрахунками дослідників на “добровільних” засадах погодилося переїхати лише 90 тисяч переселенців першої хвилі (до 1 лютого 1945 р.). На початку їх не лякала перспектива вступати до колгоспів. Вони вірили в завершення працівників евакуаційних структур у заможне життя всіх колгоспників, які старанно працюють і погоджувалися на переїзд та передачу частини свого майна у спільну власність.

Однак з настанням зими кількість бажаючих переселитися зменшилася. Дехто зайняв позицію очікування, багатьох зупиняли холод, сімейні обставини, розповіді самочинних зворотників про умови життя на нових місцях поселення, дії місцевої влади, яка все ж вимагала сплати боргів та залякування українських націоналістичних організацій, що чинили опір владі і були активними противниками відторгнення нею їх рідної землі. Вони протидіяли евакуації різними діаметрально-протилежними методами: вмовляли, допомагали у засіванні землі та зборі врожаю, залякували тих, хто коливався, спалювали житло, знищували майно, грабували, викрадали худобу, псували транспортні засоби, вчиняли вибухи та вбивали [24].

Організованому проведенню евакуації перешкоджала й гостра нестача транспорту. Переселенці по кілька тижнів очікували на станціях завантаження та розвантаження, наражаючись на крадіжки, мерзнучи, голодуючи, хворіючи і вмираючи [25]. Своєчасне завершення Угоди було зірвано. Станом на 1 лютого 1945 р. переселилося всього 63403 особи [26]. Тоді польський уряд вирішив з’ясувати у самих українців їх бажання переселитися до УРСР і провів у Варшаві конференцію представників Краківського, Жешувського і Люблінського воєводств. Вони заявили, що решта українців не бажають переселитися, залишаються, але вимагають рівних прав з поляками. [27] Присутні на конференції досягли згоди, та незабаром уряд Польщі відмовився ламати договір про “евакуацію”. Почалася ворожа пропаганда проти українського населення, що надзвичайно загострила внутрішню ситуацію. Делегатів конференції було арештовано, комітети закрито. Польські націоналісти також нещадно тероризували українців. Вони грабували та знищували цілі села. Польська влада не реагувала на ці дії. Польсько-український

конфлікт, посилюваний німцями і використаний радянською владою, перетворився у 1945-1946 рр. на справжню громадянську війну. “Ми були страшенно налякані. Нічого не можна було зрозуміти. Нас гнали звідусіль”, – згадує Ганна Степанівна Мацько, колишня мешканка Саноцького повіту Жешувського воєводства, яка нині проживає у с. Ульянівка Миколаївського району Миколаївської області [28].

Терористична діяльність українсько-польських націоналістичних організацій, переважно спровокована діями влади, стала приводом для звернення Головного Уповноваженого уряду УРСР до Польського уряду про надання військової допомоги з метою “по-кращення роботи і прискорення строків евакуації” [29]. Прохання було підтримано. У проблемні райони було направлено три дивізії військ, які отримали завдання боротися з “бандерівцями” та провести примусове переселення українських сімей, які не побажали евакуюватися в УРСР із 50-ти кілометрової зони за р. Сян по 2-3 сім’ї в польські села. Дії польських військовослужбовців супроводжувалися мародерством, насиллям, вбивствами [30]. Вони були настільки страхітливими, що радянська сторона зробила зауваження польським колегам: “Трошки переборщили” [31].

Кілька разів представники урядів обох сторін сідали за стіл переговорів, переносили остаточний термін реалізації двосторонньої домовленості та намічали додаткові заходи щодо організаційної, виконавсько-силової, агітаційної, перевізної та охоронної роботи. Відтоді, як правило, на збори відводилося дві години. Болісно переживаючи розлучення з “прадідною землею”, люди за безцінь продавали своє майно або просто полишали, поспішали отримати евакодокументи і вирушити в дорогу. Біологічний страх, відчуття цілковитої незахищеності та розуміння невідворотності процесу стали головними чинниками прийняття лемками рішення про переселення на інші українські землі.

Багатьох виселяли під дулами автоматів. Соціологічне опитування, проведене Львівською організацією “Меморіал”, містить сотні спогадів евакуйованих. Зокрема, вчитель-пенсіонер Нестор Володимирович Охрим, що раніше мешкав у селі Забужжя, згадує:

“1946 рік... Рік без надій, рік тривоги, різ зойків і плачів. Раз-у-раз “яструбки”, НКВД і польська поліція товклися по селах, грабували,

гвалтували, палили, нищили людей. Заговорили про переселення. Бандерівці не дозволяли пакуватися і виїжджати в УРСР, а ці штурмували, створювали нестерпні умови, щоб селяни їхали. Село опинилося між двома вогнями.

Прийшла весна. Селяни, вічно в тривозі, втомились; пограбовані, знищені здавались на волю Божу. Почалось переселення... Прийшла черга і на наше село. Десь о півночі, танкетками оточили село, і солдати чекали ранку. Люди дізнались, що село в облозі, чекали з тривогою, що буде творитись.

Ранок... Пости стояли в чотирьох кінцях села, а представники радянської влади по переселенню з охороною солдатів і польської поліції скликали в читальню “Просвіта” людей на збори. Трохи людей старшого віку і більшість жінок пішли слухати наказу.

Оголосили: до двох годин зібратись і виїхати з села на площу біля залізничної станції Белз.

Плач покотився селом. По хатах нишпорили польські комісари і радянські солдати, підганяли до виїзду... що можна було взяти на військову підводу? Найнеобхідніші речі і дітей. Прощались із селом, домівками, ланами. Сльози текли з очей, хрестили хати, подвір’я, будівлі, ниви та з плачем від’їжджали.

Діти на підводах, а старші пішки тягнулись, як ті каліки-журавлі в чужі сторони. Їхали з прадідівської землі з вірою, що повернуться назад. Хтось задзвонив востаннє на церковній дзвіниці... Ніхто не знав, куди їде. Всі були думки такої, що везуть у Сибір” [32].

Останній збірний вагон був відправлений в УРСР 12 червня 1946 р. із Володавського району. За період з 15 жовтня 1944 р. по 12 червня 1946 рр. було “евакуйовано” 482880 чоловік, з них українців – 439903, росіян – 23848, русинів – 18759, білорусів – 126, інших – 244 [33].

Таким чином, на наш погляд, термін “евакуація” є правоможним тільки у разі опису перебігу переселення українського населення з Польщі, як стилістична форма тих років. Сучасне фактологічне обґрунтування методів його проведення дає підстави використовувати при оцінюванні події дефініції “депортація” або “примусове переселення”. Термін “вимушене переселення” доцільно застосовувати у випадку, коли висвітлюється реакція безпосередньо переселенців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Україна – Польща: важкі питання. Матеріали XI Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”, Варшава, 26-28 квітня 2005 р. – Т. 10. – Варшава – Луцьк, 2006. – С. 10.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 : Документи і матеріали. – У 2-х кн. – К., 1994; Буцко О.В. Україна-Польща: міграційні процеси 40-х років. – К., 1997. -149 с.; Козловський І.С. Встановлення українсько-польського кордону. – Львів – Київ, 1998. – 202 с.; Винниченко І.І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, виселення. – К., 1994. – 125 с.
3. Кіцак В.М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944-1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація / Автореф. дис. ... канд.іст. наук: 07.00.01. – Чернівці, 2003. – 21 с.; Сивирин М.А. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х початку 50-х рр. ХХ ст. / Автореф. дис. ... канд.іст. наук: 07.00.01. – Львів, 2005. – 18 с.
4. Щерба Г. Переселення українців з польсько-українського пограниччя в 40-х роках // Визвольний шлях, 1991. – № 8. – С. 954-966; Її ж. Історична правда про переселення українців з Холмщини в 1944 -1947 рр. у спогадах самих переселенців з відстані 45 років // Визвольний шлях, 1991. – № 10 (№ 11). – С. 1239-1245; Щерба І., Яремкевич Л. Переселення українців з Надсяння в 1944-1947 рр. у спогадах самих переселенців // Визвольний шлях, 1992. – № 2. – С. 199-208.

5. Сінкевич С.Г., Покачалова А.Г. Становище переселенців із Польщі на теренах Херсонської області УРСР в 1944-1946 роках (за архівними матеріалами) // Південний архів. Збірник наукових праць. – Історичні науки. – Вип. 9. – Херсон, 2002. – С. 74-77; Кабачій Р. Деякі морально-етичні аспекти акції переселення польських українців на Херсонщину в 1945 р. // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 5. – Херсон, 2001. – С. 170-176; Пронь Т.М. Переселення українського населення з Польщі на Південь України в 1944-1946 рр. (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей) / Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. – К., 2005. – С. 269-282; Кучер В.І. До питання про “добровільне” переселення українців з Польщі до УРСР // Збірник наукових праць “Питання гуманітарних наук”. – Миколаїв, 1994. – С. 79-86; Дорошенко В.І., Макаруч С.С., Ташлай Л.Б. Переселення українців із Польщі до УРСР // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. V Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв: Атол, 2004. – С. 125-127.
6. Про внесення змін до ст. 9 Закону України “Про статус ветеранів війни, гарантіях їх соціального захисту” // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 10.
7. Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1944-1961 рр. – К., 1963. – С. 414.
8. Козловський І.С. Вказ. праця. – С. 113.
9. Там само.
10. Кіцак В.М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944-1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація / Автореф. дис. ... канд.іст. наук: 07.00.01. – Чернівці, 2003. – С. 7.
11. Білас І. Вказ. праця. – С. 192.
12. Дрозд Р. Депортація українців Польщі в Радянську Україну в 1944-1946 рр. // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 16. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. – С. 287.
13. Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів... – С. 16-17.
14. Наведено за: Сергійчук В. З історії українців Холмщини й Підляшшя / Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження (В. Борисенко, Г. Вишнеvsька, Ю. Гаврилук та ін. – К., 1997. – С. 82-83.
15. Там само.
16. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи. Матеріали. Спогади. У трьох томах. – Львів, 1998. – Т. 2. 1946-1947. – С. 164-165.
17. Борисенко В. Проблеми етнографічного вивчення українців Холмщини й Підляшшя / Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження ... – С. 10.
18. Козловський І.С. Вказ. праця. – С. 107-108; Буцко О.В. Вказ. праця. – С. 92-93.
19. Українська РСР у міжнародних відносинах. Міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона приєдналася (1945-1957). – К., 1959. – С. 193.
20. Словарь иностранных слов. – М., 1989. – С. 582.
21. Українська РСР у міжнародних відносинах. ... С. 194.
22. Там само. – С. 195.
23. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.Р.-992. – Оп. 2. – Т. 2. – Спр. 377. – Арк. 13, 60.
24. Див. докладно: Буцко О.В. Вказ. праця. – С. 29-30, 53-55;
25. Щерба Г. “Евакуація – депортація” українців з Лемківщини в 1945-1947 роках у спогадах самих лемків // Визвольний шлях. – 1991. – № 11. – С. 1110-1111.
26. Буцко О.В. Вказ. праця. – С. 51.
27. Щерба Г. Переселення українців з польсько-українського пограниччя в 40-х роках // Визвольний шлях. – 1991. – № 10. – С. 966.
28. Записано автором у серпні 2003 р. у с. Улянівка Миколаївського району Миколаївської області зі слів Ганни Степанівни Мацько (1921 р. н.).
29. Буцко О.В. Вказ. праця. – С. 51.
30. Щерба Г. Переселення українців з Надсяння в 1944-1947 рр. у спогадах самих переселенців // Визвольний шлях. – 1991. – № 8. – С. 201-202.
31. Буцко О.В. Вказ. праця. – С.58.
32. Щерба Г. Історична правда про переселення українців з Холмщини в 1944-1947 рр. у спогадах самих переселенців з відстані 45 років // Визвольний шлях. – 1992. – № 2. – С. 1243-1244.
33. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи. Матеріали. Спогади. ... – С. 173, 177.